

Anna Nosek

Puszcza Białowieska w literaturze dziecięcej przełomu XX i XXI wieku

Ars inter Culturas nr 5, 255-264

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Original research paper

Received: 10.10.2016

Accepted: 15.12.2016

Anna Nosek

Uniwersytet w Białymstoku
Białystok
anna.nosek@poczta.onet.pl

**PUSZCZA BIAŁOWIESKA W LITERATURZE DZIECIĘCEJ
PRZEŁOMU XX I XXI WIEKU**

Słowa kluczowe: *Puszcza Białowieska, literatura dla dzieci, literatura regionalna*

Puszcza Białowieska jako motyw, a także miejsce akcji utworów dla dzieci i młodzieży przeżywa swój renesans na przełomie XX i XXI wieku, na co ma wpływ co najmniej kilka czynników. Jeden z nich to niewątpliwie „zwrot topograficzny” w literaturze (dający się zaobserwować także w najnowszym literaturoznawstwie), inicjujący większe zainteresowanie pogranicjami, przestrzeniami rzadko stanowiącymi do tej pory przedmiot opisu. Drugi z czynników spowodowały zmiany w programach nauczania dzieci i młodzieży po 1999 roku oraz wprowadzenie ścieżek edukacyjnych, w tym Edukacji regionalnej¹, co zwiększyło zapotrzebowanie na „literaturę miejsca”. Być może na większą popularność motywu Puszczy Białowieskiej oraz puszczańskich zwierząt wpłynęła w ostatnich latach także kultura popularna, w tym reklamy telewizyjne piwa z żubrem w roli głównej, jak również liczne akcje ekologiczne w obronie naturalnego ekosystemu. Najważniejszym jednak powodem popularności i pojawienia się dużej liczby utworów dla dzieci i młodzieży o tematyce puszczy na przełomie XX i XXI jest przede wszystkim obecność pisarzy dla dzieci, związanych miejscem urodzenia czy zamieszkania z Białowieżą i jej okolicami. To w ich dziełach puszcza Polski północno-wschodniej oraz jej mieszkańcy stają się (jak niegdyś, zwłaszcza w międzywojniu) pełnoprawnymi i atrakcyjnymi bohaterami literackimi. Do tej grupy należy zaliczyć takich pisarzy, jak: Mikołaj Hajduk, Mikołaj Patejuk, Borys Russko, Simona Kossak jako autorka *Sagi Puszczy Białowieskiej*², Adam Wajrak, Tomasz Samojlik czy Bogdan Dudko.

¹ Wprawdzie ścieżki edukacyjne zostały zlikwidowane w 2008 r., ale ich treści nadal są wprowadzane w ramach różnych przedmiotów. W przypadku edukacji regionalnej duże zasługi mają w regionie podlaskim nauczyciele-bibliotekarze oraz osoby pracujące w bibliotekach publicznych dla dzieci.

² W wywiadzie na temat *Sagi Puszczy Białowieskiej*, na pytanie: „Do jakiego czytelnika jest skierowana książka?”, Simona Kossak – profesor biologii, znawczyni i miłośniczka Puszczy Biało-

Motyw Puszczy Białowieskiej pojawia się w wielu baśniach, które można określić mianem regionalnych. Powołując się na ustalenia Gertrudy Skotnickiej i refleksje Zofii Adamczykowej, Bernadeta Niesporek-Szamburska zwracała uwagę, że po 1980 roku pojawiło się dosyć dużo baśni osadzonych w konkretnym regionie, w topografii, historii i obyczajowości danego miejsca³. Ustalenia badaczki można z powodzeniem odnieść także do piśmiennictwa regionu podlaskiego. Pod koniec XX wieku można zaobserwować bowiem swoiste „ożywienie” twórcze, gdy chodzi o baśnie, mające swe źródło w folklorze Polski północno-wschodniej. Do omawianej grupy utworów należy zaliczyć między innymi: *Białowieskie opowieści* Mikołaja Hajduka wydane w 1990 roku; *Tam, gdzie szumi Puszcza Białowieska* (1999), *Baśnie białoruskie* (2000), *Lilię wodną z Puszczy Białowieskiej* (1998) Mikołaja Patejuka; antologię *Zapomnianych tajemnic czar. Legendy, podania, opowieści okolic Puszczy Białowieskiej* (2006); wybrane *Legends Podlasia* autorstwa Tomasza Lippomana wydane w 2008 roku (zwłaszcza następujące: *Duch puszczy, Skarb Mateusza, Za grobową deskę – białowieskie kurhany, Białowieskie miejsca mocy, Naznaczony dzik, Królowa drzew, Wittek Ptasznik, Puszczyk*).

W odniesieniu do wymienionych przykładowych baśni tzw. białowieskich, czy szerzej – regionalnych, słuszne są ustalenia badaczy, że to utwory zazwyczaj synkretyczne, czerpiące i asymilujące różnorodne motywy i wątki oraz bardzo często zbliżające się do takich form, jak baśń magiczna, legenda i podanie⁴. Fantastyka przeplata się tu z treściami realistycznymi, pojawiają się często motyw walki dobra ze złem czy szczęśliwe zakończenie. W przeciwieństwie jednak do tradycyjnych baśni magicznych są one bardziej zindywidualizowane. Dotyczy to nie tylko miejsca akcji, które jest konkretne, rzeczywiste i ma swą nazwę geograficzną, ale także występujących w baśniach regionalnych postaci. Bohaterowie, jak dowodziła Bernadeta Niesporek-Szamburska, „ukonkretniają się, przestają być anonimowi, mają też bogatsze rysy psychologiczne”⁵. Gertruda Skotnicka, badając baśni regionalne o morzu i wybrzeżu, zwracała uwagę, że „czynnikiem decydującym w procesie ich indywidualizacji jest jędrność języka, dialektyzmy, charakterystyczny sposób zachowania się w różnych sytuacjach”⁶.

wieskiej, pisarka i gawędziarka – odpowiedziała: „– Piszę wyłącznie po to, żeby ludzie czytali. Nie należę do osób, które tworzą do szuflady lub pojmują literaturę jako zabieg autoterapeutyczny. Dlatego moje książki są skierowane zarówno do tzw. zwykłych ludzi, jak i specjalistów przyrodników i historyków. Powstają w konkretnym celu: mają łagodzić obyczaje. Cała struktura i objętość książki jest podporządkowana czytelnikowi w wieku od 11 lat wzwyż. Każdy znajdzie tu coś dla siebie”. *U Pana Boga za piecem*, puszcza_bialowieska.republika.pl/publikacje/simona.htm [dostęp: 20.01.2016].

³ B. Niesporek-Szamburska, *Baśń*, [w:] *Literatura dla dzieci i młodzieży (po roku 1980)*, t. 1, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 2008.

⁴ R. Waksmund zwracał uwagę, że w baśni regionalnej realia geograficzne, topograficzne i etnograficzne – zbliżające ją do podania – są w zasadzie obojętne dla biegu fabuły, niemniej „kontaminacja stylów gatunkowych wydaje się pisarzom i pedagogom najskuteczniejszym sposobem wprowadzenia dziecka z uludy świata baśni w rzeczywisty świat historii i geografii ojczystej”. R. Waksmund, *Od literatury dla dzieci do literatury dziecięcej (tematy – gatunki – konteksty)*, Wrocław 2000, s. 236.

⁵ B. Niesporek-Szamburska, op. cit., s. 70.

⁶ G. Skotnicka, *Znaczenie baśni regionalnych na przykładzie tekstów o morzu i wybrzeżu*, [w:] *Baśń i dziecko*, wstęp, wybór i oprac. H. Skrobiszewska, Warszawa 1978, s. 103.

W baśniach regionalnych spisanych na przełomie XX i XXI wieku, a związanych z Puszcą Białowieską, widoczna jest indywidualizacja przestrzeni i języka (pojawiają się dosyć liczne dialektyzmy, wpływy języka litewskiego i białoruskiego). Indywidualizacja dotyczy oczywiście w pierwszym rzędzie miejsca akcji utworów baśniowych. Rozgrywają się one, jak w *Białowieskich opowieściach* Mikołaja Hajduka, „nieopodal Puszczy Białowieskiej”⁷, „niedaleko puszczy”, „w niewielkim przysiółku, z którego widać było stromą ścianę Białowieży...”, „w dawnych czasach na Podlasiu...”, „w okolicy, gdzie Puszcza Ładzka styka się z Puszcą Białowieską...”. Występują w nich nazwy miejscowości położonych w okolicy: Białowieża, Narew, Narewka, Bernacki Most; są też nazwy rzek, jak Narewka czy Pierzebel, a także uroczysk. Te bardziej znane, jak Zamczysko, Złoty Smog czy Dworny Grądek wymienia Tomasz Lippoman w *Legendach Podlasia*, przytaczając przy tym fantastyczne opowieści z nimi związane⁸.

Z wielu postaci i motywów występujących w baśniach związanych z Puszcą Białowieską na uwagę zasługuje charakterystyczny dla tego miejsca motyw ducha puszczy. Był on obecny już w dziewiętnastowiecznych tekstach i przekazach (oczywiście nie tylko polskich⁹), a wyeksponował go i opisał szerzej Mikołaj Mazanowski w powieści młodzieżowej z dwudziestolecia międzywojennego *Duch puszczy podlaskiej*¹⁰. Duch puszczy budzi respekt i poważanie wśród ludzi zamieszkujących podlaskie pogranicze, ale też jest od wieków postrzegany jako istota magiczna, gospodarz czy władca białowieskich ostępów, władający mocami nadprzyrodzonymi oraz reprezentujący postaci demoniczne. We współczesnych przekazach przybiera różne wcielenia – występuje między innymi jako kogut, prosiak, ale przede wszystkim – żubr. Taki wizerunek znajdujemy w *Białowieskich opowieściach* Mikołaja Hajduka. W dziale *Diabelskie figle* zamieścił autor baśń *Duch puszczy*, opowiadającą o niesamowitym spotkaniu „tutejszych” gospodarzy, wracających furmankami z targu w Narewce¹¹. Urealnieniu fabuły oraz motywu spotkania z duchem puszczy sprzyjają w tekście detale topograficzne, wskazywane istniejące w okolicy miejsca i miasteczka: Narew, Narewka czy Bernacki Most. Braniu w nawias, podważaniu wiarygodności przekazu służy zaś wzmianka o tym, że opisywana gromada gospodarzy, która swą nadmierną wesołością zakłócała spokój białowieskich ostępów, wcześniej „karczmy nie ominęła”¹². To właśnie w takich okolicznościach dochodzi do spotkania z żubrem – opiekunem, strażnikiem puszczy – który pilnuje porządku, dba o jej spokój, wymierza sprawiedliwość za nieprzestrzeganie zasad. W omawianej baśni zapędza on frywolnych gospodarzy na drzewa – za karę spędzają na nich całą noc, ogarnięci lękiem i trwogą. Duch Puszczy Białowieskiej jako żubr to zatem swoisty element tamtejszej mitologii,

⁷ M. Hajduk, *Białowieskie opowieści*, Białystok 1990, s. 22. Dalsze cytaty pochodzą z tegoż zbioru.

⁸ Zob. T. Lippoman, *Legendy Podlasia*, Białystok 2008, s. 33–43.

⁹ Warto podkreślić uniwersalność motywu ducha puszczy, pojawiał się on nie tylko w opowieściach ludowych różnych kręgów kulturowych, ale też w powieściach. Przykładem może być *Duch puszczy* R.M. Birda w opracowaniu W.L. Anczyca z 1872 r.

¹⁰ Pisałam o tym szerzej w artykule *Puszcza Białowieska w literaturze dla dzieci i młodzieży do okresu międzywojnia – zarys historii motywu*, „Bibliotekarz Podlaski” 2016, nr 2. Por. również: Z. Budrewicz, *Lekcje polskiego krajobrazu. Międzywojenna proza podróżnicza dla młodzieży*, Kraków 2013, s. 104–113.

¹¹ M. Hajduk, *Duch puszczy*, [w:] idem, *Białowieskie opowieści...*, s. 50–52.

¹² Ibidem, s. 50.

widocznej w baśniach regionalnych, która znalazła swój wyraz i kontynuację we współczesnej poezji, zwłaszcza Franciszka Kobryńczuka. Przypomina się wiersz *Żubr Król*, w którym zwierz ten jawi się jako dobry władca, służący radą i pomocą innym puszczańskim zwierzętom¹³. W aurze impresjonistycznej, na poły realnej, na poły baśniowej i mistycznej, został przedstawiony żubr w liryku *Białowieski bór*. Uwagę zwracają tu sugestywny obraz mroku oraz metaforyczna kreacja drzew, których konary porównywane są do dymu, one same zaś do chóru. Oto wymowny fragment tego utworu:

Szumi dębów chór
 tłumem koron spiętrzonych jak dym.
 Stoi w mroku żubr,
 białowieskich ostępów gospodarz.
 Czuje władczą moc,
 gdy w królestwie tym,
 w księżycową noc,
 tętni życiem ogromna przyroda¹⁴.

To właśnie w poezji z końca XX wieku, autorstwa Kobryńczuka, widzimy ślady motywu ducha Puszczy Białowieskiej jako istoty magicznej, a impresjonistyczna aura zacytowanego we fragmencie wiersza wydobywa dodatkowo potęgę, wielkość i wzniosłość opisywanej postaci.

Ciekawy i wpisany w folklor regionu podlaskiego (ale też w folklor litewski) jest motyw zaskrońca jako domownika, pełniącego – niczym krasnoludki opisywane niegdyś przez Marię Konopnicką – funkcję opiekuna, „sprzyjającego domowi i jego mieszkańcom”, któremu „gospodyni po udoju nie omieszkała wlać do skorupy ciepłego mleka, a dziatwa chętnie się z nim bawiła”¹⁵. W przytoczonych słowach z baśni *Wężowa wdzięczność* widać ogromne przywiązanie, a nawet bezinteresowną miłość, jakimi obdarzony jest zaskrońiec, który potrafi wykazać się bohaterstwem wobec podlaskiej chaty i jej mieszkańców. Nie bacząc na krzywdę wyrządzoną mu przez dzieci (zabrały one jajka złożone przez zaskrońca), ratuje on życie swym gospodarzom (rozbija dzbany z mlekiem zatrutym przez żmiję, według której zemsta to jedyny sposób zadośćuczynienia za doznaną krzywdę).

Gertruda Skotnicka w swych analizach utworów związanych z morzem i wybrzeżem podkreślała zasadniczą funkcję baśni regionalnych, która zasadza się przede wszystkim na budowaniu trwałych relacji emocjonalnych z miejscem, regionem¹⁶. Z całą pewnością można stwierdzić, że zasada ta odnosi się także do twórczości baśniowej poświęconej Puszczy Białowieskiej. Widać przy tym dodatkowo, że baśni regionalne opierają się na odwiecznych wartościach, prawach i zasadach wpisanych w baśni ludowe. Puszcę Białowieską przedstawia się bowiem jako archetypową przestrzeń ładu aksjologicznego. Niejednokrotnie przypomina Wielką Matkę, matkę naturę, która jak w baśniach ludowych, sprzyja bohaterowi pozytywnemu, szkodzi zaś złemu. Tak jest choćby w utworze *O leśnych ptakach i królewskiej brodzie* ze zbioru

¹³ F. Kobryńczuk, *Żubr Król*, [w:] idem, *Białowieski skrzat królewski*, Białystok 1999, s. 13.

¹⁴ Idem, *Białowieski bór*, [w:] idem, *Białowieski skrzat królewski...*, s. 8.

¹⁵ M. Hajduk, *Wężowa wdzięczność*, [w:] idem, *Białowieskie opowieści...*, s. 41.

¹⁶ G. Skotnicka, op. cit., s. 93.

Mikołaja Hajduka czy w opowieści *Kobiecey sąd* z antologii *Zapomnianych tajemnic czar* (w baśni tej główną rolę odgrywają Błotna Księżna – symbol natury karzącej za zło rozpustnego, okrutnego mężczyznę – oraz matka i jej miłość, ratująca syna od kary)¹⁷.

Wśród wielu baśni regionalnych na uwagę zasługuje też wydana w 2014 roku książka Bogdana Dudki¹⁸ pt. *Wilczek Milczek*, oparta na zasłyszanej w okolicach Puszczy Białowieskiej opowieści, dotyczącej przyjaźni człowieka (dziewczynki) z osieroconym wilkiem. Można ją określić mianem postmodernistycznej baśni regionalnej, będącej w pewnym sensie intertekstualną grą z tradycją literacką¹⁹. Punktem wyjścia jest tu bowiem negacja baśniowego, negatywnego obrazu wilka, utrwalonego w baśni *Czerwony Kapturek*, wyrażona przez autora *expressis verbis* na końcu książki: „Pokochajcie wilki, to wspaniałe zwierzęta. Nie bójcie się ich. To one nas boją się znacznie bardziej. I nieprawdą jest, że wilk zjadł Czerwonego Kapturka i jego babcie”²⁰.

W wielu miejscach utworu autor stara się za to pokazać dzieciom prawdziwą naturę tego zwierzęcia, dbając bardzo o zbudowanie pozytywnej relacji między dzieckiem a światem dzikiej, pierwotnej przyrody puszczańskiej. Służą temu dwa plany fabularne. Pierwszy, baśniowy, oparty jest na schemacie: sieroctwo – opuszczenie domu – perypetie bohatera – szczęśliwe zakończenie (powrót do domu). *Wilczek Milczek* to w takim kontekście baśń o małym osieroconym wilczku, ocalonym przez dziewczynkę mieszkającą na skraju Puszczy Białowieskiej. Opowieść ta snuta jest z punktu widzenia zwierzęcego bohatera, poznamy jego myśli, drogę jego inicjacji, dorostania, przyjaźni i pierwszej miłości oraz motywacji powrotu do domu-puszczy. Drugi plan fabularny książeczki Bogdana Dudki jest realistyczny. Przekazuje się tu podstawowe zoologiczne informacje na temat miejsc występowania, natury oraz obyczajów wilków i specjalistycznego nazewnictwa z nimi związanego. Oba plany – baśniowy i realistyczny – służą modelowaniu nowej proekologicznej wrażliwości wśród dzieci, poszanowania praw natury, dbałości o nią, a zwłaszcza o unikatowe gatunki zwierząt, jakie zachowały się w polskich puszczech. Pokazują też na przykładzie bohaterki, małej dziewczynki, drogę jej dorostania do prawdziwej miłości świata i przyrody, opartej na poszanowaniu prawa do wolności. Wzmocnia to odautorskie przesłanie, zamieszczone na końcu utworu, w którym dodatkowo po raz kolejny uwidacznia się archetypowe wyobrażenie Puszczy Białowieskiej jako domu: „Puszcza jest domem wilków. Ich życiem. Zawsze tak było i tak niechaj zostanie”²¹.

Liczne obrazy, ujęcia Puszczy Białowieskiej znaleźć można w poezji dla dzieci takich pisarzy związanych z podlaską *regio*, jak: Tadeusz Golecki (jako autor tomików *Rozgadany świat* i *Las uczy nas*), Joanna Myślińska (autorka *Wierszobajek Mateusz-*

¹⁷ *Zapomnianych tajemnic czar. Legendy, podania, opowieści okolic Puszczy Białowieskiej*, red. N. Gierasimiuk, Hajnówka 2006, s. 39-44.

¹⁸ Bogdan Dudko to znany poeta, animator kultury, absolwent białostockiej polonistyki, wieloletni redaktor naczelny i animator Pisma Literacko-Artystycznego „Kartki”. *Wilczek Milczek* wydany w 2014 r. w wydawnictwie Biała Wieża to jego debiut w zakresie literatury dla dzieci. Interpretacja tego utworu znajduje się także w mojej książce *W przestrzeniach universum i regio. Wiersze dla dzieci współczesnych pisarzy regionu podlaskiego – interpretacje*, Białystok 2015, s. 117-118.

¹⁹ To odwołanie do książki W. Kosteckiej, *Baśń postmodernistyczna – przeobrażenia gatunku: intertekstualne gry z tradycją literacką*, Warszawa 2014.

²⁰ B. Dudko, *Wilczek Milczek*, Białowieża 2014, s. 26.

²¹ *Ibidem*, s. 24.

ka), ale nade wszystko Franciszek Kobryńczuk²². Jest on autorem nie tylko wielu wierszy poświęconych puszczańskiej faunie i florze, ale też całych tomików poetyckich związanych z tą tematyką. Najważniejsze z nich to *Białowieski skrzat królewski* (1999), *Nad kołyską skrzatów* (2004) i *Rysowanie żubra* (2009). Autor ten odnowił czy może stworzył w literaturze dziecięcej początku XXI wieku swoisty mit Puszczy Białowieskiej – i szerzej Podlasia – jako krainy pięknej, baśniowej, będącej archetypowym domem, rajem. Centralne miejsce zajmuje w tak wykreowanej przestrzeni *regio* żubr – symbol regionu podlaskiego. To, co szczególnie ważne Franciszek Kobryńczuk, poprzez swą poezję dla dzieci osadzoną w konkretnej, dającej się zlokalizować na mapie Polski przestrzeni lasu, próbuje wprowadzać w świat dziecka jako czytelnika ład i harmonię. Warto odwołać się w tym miejscu do słów Alicji Baluch. W swym szkicu inspirowanym krytyką mitograficzną (archetypową, a zwłaszcza koncepcjami Northropa Frye'a) pt. *Mitopeje w opowieściach Ewy Szelburg-Zarembiny wprowadzając ład i harmonię* badaczka podkreślała: „To, czego najbardziej potrzebuje człowiek, nawet malutki człowiek – dziecko – to ład i harmonia. A te podstawowe składniki ludzkiego szczęścia widoczne są przede wszystkim w porządku natury. Jeśli zaś tak pojęta natura staje się treścią sztuki – mamy wtedy do czynienia ze strukturą mitu”²³. Franciszek Kobryńczuk kreuje we współczesnej poezji dla dzieci idealną, archetypową przestrzeń Puszczy Białowieskiej jako lasu-domu, tworzy regionalny wariant utopii. Opisuje poetyckim słowem idealne struktury społeczne, w których władza kojarzy się ze służbą, z dobrocią, opieką, promieniującą na inne stworzenia. W tak rozumianym opiekuńczym społeczeństwie wszystko, co żyje, służy pomocą innym, zwłaszcza słabszym. Uprzywilejowane miejsce zajmuje w nim dziecko (zwłaszcza żubrze), o czym mówi wiele wierszy. Przywołajmy choćby wierszyk *Zjadłbym tę gałązkę*, w którym uwidacznia się pozytywny wymiar toposu matki natury jako opiekunki i żywicielki:

Zjadłbym tę gałązkę
lecz jest za wysoko.
– Bardzo proszę, przygnij mi ją,
bardzo piękna sroko!

Sroka rozhuśtała
wierzby gałąź gibką.
– Jedz, żubrzątko,
bardzo proszę
i rośnij nam szybko!²⁴

Puszcza Białowieska w poetyckim wyobrażeniu Kobryńczuka to już nie abstrakcyjna, nieznana, nieoswojona, obca przestrzeń, a miejsce. „Miejsce to bezpieczeństwo”²⁵ –

²² Szerzej na temat Puszczy Białowieskiej i żubra w poezji Franciszka Kobryńczuka pisałam w książce *W przestrzeniach uniwersum...*, s. 193-202.

²³ A. Baluch, *Od ludus do agora. Rozważania o książkach dla dzieci i młodzieży i o sposobach lektury, które wiodą od zabawy do poważnej rozmowy o literaturze*, Kraków 2003, s. 53.

²⁴ F. Kobryńczuk, *Zjadłbym tę gałązkę*, [w:] idem, *Białowieski skrzat królewski...*, s. 15.

²⁵ Zob. Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska, wstęp K. Wojciechowski, Warszawa 1987 (zwłaszcza rozdziały *Przestrzeń, miejsce i dziecko* oraz *Intymne doświadczanie miejsca*).

pisał amerykański przedstawiciel geografii humanistycznej, miejsce to dom, ale też miejsce to matka i doświadczanie sił opiekuńczych, macierzyńskiej troski i miłości. Idealizacja żubra i Puszczy Białowieskiej, tak typowa w poezji Kobryńczuka, uczy niewątpliwie małego czytelnika nowego, proekologicznego spojrzenia na przyrodę. Wpaja miłość i szacunek dla wszelkich stworzeń, pokazuje naturalny odwieczny porządek, godny naśladowania, ale przede wszystkim pełni funkcję terapeutyczną, „wprowadza ład i harmonię”. Słusznie zauważyła Zofia Ożóg-Winiarska (przycząc przy tym także przykłady z poezji Kobryńczuka, zwłaszcza utwory, w których widać więzi rodzinne i czułość wobec dziecka), że „współczesna biosfera w liryce dla dzieci odnawia archetypowy instynkt istnienia i przywraca świadomości współczesnego dziecka podstawowe doświadczenie bytu ziemskiego – zdomowienia człowieka w naturze”²⁶.

Puszcza Białowieska oraz jej mieszkańcy to główny motyw twórczości Tomasza Samojlika przeznaczonej dla dzieci (jest on badaczem Puszczy Białowieskiej, naukowcem Instytutu Biologii Ssaków PAN w Białowieży). Wśród licznych jego opowieści komiksowych można wymienić takie tytuły, jak: *Ostatni żubr* (2009) czy *Żubr Żorż* (2010), *Ryjówka przeznaczenia* (2012), *Bartnik Ignat i skarb puszczy* (2013), *Norka zagłady* (2013). Samojlik to również autor wielu zabawnych opowiadań dla dzieci, których fabuła rozgrywa się w Puszczy Białowieskiej. Przykładem może być cykl opowieści o żubrze Pompiku: *Żubr Pompik: tropy na śniegu i inne opowieści* (2009, 2010); *Żubr Pompik: letni zmierzch i inne opowieści* (2010); *Żubr Pompik: zapach wiosny i inne historie* (2010), *Żubr Pompik: kolory jesieni i pozostałe historie* (2011). Również Tomasz Samojlik jako autor – zwłaszcza cyklu o Pompiku – jest kontynuatorem „leśnych utopii” w literaturze dla najmłodszych, co potwierdza jednocześnie tezę Joanny Papuzińskiej: „Topos lasu w polskiej literaturze bajecznej stosunkowo najsilniej opiera się próbom modyfikacji. Niczym las prawdziwy zachowuje on zdumiewającą umiejętność trwania, przechowywania swych wartości i znaczeń. Pozostaje lasem-schronieniem, lasem przymierza i zgodnej koegzystencji różnych istnień, lasem-domem”²⁷.

Puszcza jest pokazana w twórczości Samojlika jako miejsce przyjazne, opiekuńcze, sprzyjające rozwojowi, postrzegana zaś z punktu widzenia zwierząt, wystylizowanych na bawiące się i poznające świat dzieci. Główni bohaterowie zabawnych opowiadań to mały żubr Pompik oraz jego młodsza siostra Polinka, a także mały ryś, wilk, lis itp. Jeden ze zbiorów opowiadań zaczyna się następująco: „Pompik miał wszystko, czego potrzeba małemu żuberkowi do szczęścia. Jego domem był las z niezliczonymi polanami, na których rosły najpyszniejsze trawy i zioła”²⁸.

Samojlik wykorzystuje w swych literackich i komiksowych prezentacjach żubra atrakcyjne z punktu widzenia dziecka chwytły, takie jak: antropomorfizacja bohatera, niesamowite przygody, w których uczestniczy, elementy humoru w kreacji tej postaci, nośne, zapadające w pamięci dziecka, skonwencjonalizowane już wyobrażenia i hasła, na przykład: „Wszystkiego żubrzego”, „Żubr to król puszczy” czy „Witaj Puszczo

²⁶ Z. Ożóg-Winiarska, *Przyroda w liryce dla dzieci u schyłku XX wieku*, Piotrków Trybunalski 2001, s. 124.

²⁷ J. Papuzińska, *Zatopione królestwo. O polskiej literaturze fantastycznej XX wieku dla dzieci i młodzieży*, Łódź 2008, s. 122.

²⁸ T. Samojlik, *Żubr Pompik. Kolory jesieni i pozostałe historie*, Kraków 2011, s. 3.

Białowieska, kolebko żubrowości!”²⁹. Warto zatem podkreślić to, co niewątpliwie stanowi *novum* w literaturze dziecięcej: żubr stał się w twórczości Samojlika pełnoprawnym, atrakcyjnym bohaterem komiksowym. Jednocześnie, co również wydaje się szczególnie ważne i wartościowe w publikacjach badacza ssaków z Białowieży, stara się on niejako przemycić niektóre naukowe informacje na temat króla Puszczy Białowieskiej. Dotyczą one sposobu jego odżywiania się czy wielkości (autor zamieszcza na przykład wiedzę w pigułce w komiksie *Żubr Żorż* czy przypisy mówiące o historii żubrów w *Ostatnim żubrze*). Szczególny, zasługujący na uwagę pod względem walorów poznawczych, estetycznych i językowych jest zwłaszcza ostatni z wymienionych komiksów, adresowany do starszych dzieci i młodzieży. *Ostatni żubr* to bowiem wciągająca i niejednokrotnie wzruszająca opowieść. Jej tematem są dramatyczne losy Puszczy Białowieskiej, historia populacji żubrów w okresie pierwszej wojny światowej (niemal całkowicie wytępionych) oraz dalsze ich dzieje w dwudziestoleciu międzywojennym. Autor przytacza wiele ciekawych postaci i faktów historycznych, które szerzej objaśnia w przypisach. Ale, co najważniejsze, włącza w komiksową fabułę wzruszającą, fikcyjną opowieść o ostatnim żubrze, który wystylizowany został bardzo dyskretnie na archetypowego bohatera baśniowego. Jest bowiem sierotą, bohaterem pozytywnym, nad którym czuwają zmarli rodzice oraz matka natura (Puszcza Białowieska). Przeżywa on chwile grozy, piętrzą się przed nim niebezpieczeństwa, które ostatecznie udaje mu się zażegnać.

Poszukując motywu Puszczy Białowieskiej w najnowszej literaturze dziecięcej, nie sposób też nie wspomnieć o twórczości dla dzieci znanego dziennikarza, przyrodnika, animatora ochrony przyrody Adam Wajraka, mieszkającego w Teremiskach pod Białowieżą. W potocznych i ciekawych gawędach o roślinach i zwierzętach, w tym – Puszczy Białowieskiej – zachęca dzieci do obserwowania przyrody, tropienia i podpatrywania zwierząt, a także opiekowania się nimi (jego twórczość ma wiele elementów poradnikowych, proekologicznych). W okraszonych humorem historyjkach Adam Wajrak przybliży też dzieciom postać żubra, historię jego bytności w Białowieży, a także w zabawny sposób wyjaśnia: „Jak nie pomylić żubra z drzewem?”, „Co to się piętrzy w lesie, czyli poznasz żubra po kupie” oraz „Co zrobić, gdy zdenerwowałaś żubra?”³⁰.

* *
*

Puszcza Białowieska w piśmiennictwie dla młodego czytelnika to niewątpliwie inspirujący, ale wciąż jednak otwarty temat badań. Zwłaszcza że literatura najnowsza, tzn. przełomu XX i XXI wieku, wskazuje na jego znaczącą dynamikę. Co ciekawe, zasadniczo nie zmienia się wartościowanie Puszczy Białowieskiej w porównaniu z wcześniejszymi tekstami o tej problematyce, pochodzącymi choćby z początku XX wieku czy z międzywojnia³¹. Twórcy piszący dla młodych czytelników jednogłośnie wskazują na jej olbrzymie walory przyrodnicze (podkreślając unikatowość naturalne-

²⁹ Idem, *Żubr Żorż*, Białowieża 2010, s. 3.

³⁰ A. Wajrak, *Puszcza Białowieska*, [w:] idem, *Przewodnik prawdziwych tropicieli. Jesień*, Warszawa 2011, s. 91-114.

³¹ Por. A. Nosek, *Puszcza Białowieska...*

go ekosystemu), ale przede wszystkim egzystencjalne i aksjologiczne. W ujmowaniu Puszczy Białowieskiej autorzy utworów dla dzieci przywołują topikę matki natury, wybierają literackie warianty „leśnych utopii”, arkadii, które z jednej strony mają kształtować pozytywny i odpowiedzialny stosunek małego czytelnika do przyrody, z drugiej zaś pokazywać paradoksalnie również wzory zachowań dla człowieka. Puszcza Białowieska ma też swoich bajorzy i baśniopisarzy, przekazujących przepiękne opowieści, w których obok elementów uniwersalnych występuje koloryt lokalny utrwalaony w języku, ale też w miejscach i typowych dla Polski północno-wschodniej motywach czy postaciach. Tylko niekiedy w tej literaturze, w której występuje motyw białowieskich ostępów, pobrzmiewają echa tragicznej historii, zwłaszcza z czasów pierwszej wojny światowej. Dotyczy to na przykład rabunkowej wycinki najpiękniejszych okazów drzew w Puszczy Białowieskiej czy tępienia zwierząt (zwłaszcza królewskich żubrów).

Bibliografia

- Baluch A., *Od ludus do agora. Rozważania o książkach dla dzieci i młodzieży i o sposobach lektury, które wiodą od zabawy do poważnej rozmowy o literaturze*, Kraków 2003.
- Z. Budrewicz, *Lekcje polskiego krajobrazu. Międzywojenna proza podróżnicza dla młodzieży*, Kraków 2013.
- Dudko B., *Wilczek Milczek*, Białowieża 2014.
- Hajduk M., *Białowieskie opowieści*, Białystok 1990.
- Hajduk M., *Duch puszczy*, [w:] idem, *Białowieskie opowieści*, Białystok 1990.
- Hajduk M., *Wężowa wdzięczność*, [w:] idem, *Białowieskie opowieści*, Białystok 1990.
- Kobryńczuk F., *Białowieski bór*, [w:] idem, *Białowieski skrzat królewski*, Białystok 1999.
- Kobryńczuk F., *Zjadłbym tę gałązkę*, [w:] idem, *Białowieski skrzat królewski*, Białystok 1999.
- Kobryńczuk F., *Żubr Król*, [w:] idem, *Białowieski skrzat królewski*, Białystok 1999.
- Kostecka W., *Baśń postmodernistyczna – przeobrażenia gatunku: intertekstualne gry z tradycją literacką*, Warszawa 2014.
- Lippoman T., *Legenda Podlasia*, Białystok 2008.
- Niesporek-Szamburska B., *Baśń*, [w:] *Literatura dla dzieci i młodzieży (po roku 1980)*, t. 1, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 2008.
- Nosek A., *Puszcza Białowieska w literaturze dla dzieci i młodzieży do okresu międzywojnia – zarys historii motywu*, „Bibliotekarz Podlaski” 2016, nr 2.
- Nosek A., *W przestrzeniach universum i regio. Wiersze dla dzieci współczesnych pisarzy regionu podlaskiego. Interpretacje*, Białystok 2015.
- Ożóg-Winiarska Z., *Przyroda w liryce dla dzieci u schyłku XX wieku*, Piotrków Trybunalski 2001.
- Papuzińska J., *Zatopione królestwo. O polskiej literaturze fantastycznej XX wieku dla dzieci i młodzieży*, Łódź 2008.
- Samojlik T., *Żubr Pompik. Kolory jesieni i pozostałe historie*, Kraków 2011.
- Samojlik T., *Żubr Żorż*, Białowieża 2010.
- Skotnicka G., *Znaczenie baśni regionalnych na przykładzie tekstów o morzu i wybrzeżu*, [w:] *Baśń i dziecko*, wstęp, wybór i oprac. H. Skrobiszewska, Warszawa 1978.
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska, wstęp K. Wojciechowski, Warszawa 1987.

- U Pana Boga za piecem*, puszcza_bialowieska.republika.pl/publikacje/simona.htm [dostęp: 20.01.2016].
- Wajrak A., *Puszcza Białowieska*, [w:] idem, *Przewodnik prawdziwych tropicieli. Jesień*, Warszawa 2011.
- Waksmund R., *Od literatury dla dzieci do literatury dziecięcej (tematy – gatunki – konteksty)*, Wrocław 2000.
- Zapomnianych tajemnic czar. Legendy, podania, opowieści okolic Puszczy Białowieskiej*, red. N. Gierasimiuk, Hajnówka 2006.

Summary

THE BIAŁOWIEŻA FOREST IN CHILDREN'S LITERATURE AT THE TURN OF THE 21ST CENTURY

The article presents the motif of the Białowieża Forest in the literature for children at the turn of the 21st century. The writers use the literary topos of the forest-home in their description of this place, they idealize the presented world and point out not only the values of nature but also the axiological and existential ones. Writers build the literary myth of the forest as mother-nature, in which the main place belongs to the bison. The Białowieża Forest has got its own storytellers, who create fabulous stories, full of universal as well as regional and borderland elements. Contemporary works with the motif of the Białowieża Forest in literature for children also helps readers shape a positive and responsible attitude towards nature.

Key words: *Białowieża Forest, children's literature, regional literature*